

Vijf jaar Vandenbroucke: Gelijke kansen voor iedereen, maar binnen het establishment.

Eddy Bonte

Hoe zag het beleid inzake hoger onderwijs van Frank Vandenbroucke er uit? In vergelijking met zijn eigen uitgangspunten, mag de minister rustig positief worden beoordeeld. Niettemin liet hij het onderwijsbestel zelf ongemoeid: de tweeling Ex Cathedra & Intra Muros bepaalt nog altijd de pedagogische en didactische agenda, ja, zelfs ons concept van leren. Als minister van Werk, klikte hij het hoger onderwijs ondubbelzinnig vast aan de arbeidsmarkt en dus aan het wel en wee van de vrije markt.

Het is niet zo moeilijk om na te gaan of Frank Vandenbroucke zijn doelstellingen heeft waargemaakt. Hij vatte ze namelijk netjes samen in de "Beleidsnota 2004-2009. Onderwijs en vorming", met als sprekende ondertitel "Vandaag kampioen in wiskunde, morgen ook in gelijke kansen"¹. Voor de minder moedigen, biedt 's ministers website een samenvatting die wordt opgehangen aan het begrip "tienkamp". De tienkamp bestaat uit tien proeven met als trofee de prijs van de gelijke kansen. Tijdens een toespraak noemde de minister dat overkoepelende doel zijn "mantra"². Die gelijke kansen zijn er voor iedereen. Daarom gebruikt de minister ook een tweede beeld, dat van de ladder. Hij wil dat iedereen zo hoog mogelijk klimt, elk op zijn manier en volgens zijn mogelijkheden, maar ondersteund door stevige sporten³.

Evalueren is eveneens eenvoudig, omdat de minister uitvoerig communiceerde en al zijn interventies (toespraken, communiqués, nota's) op de site te vinden zijn. Overigens, de minister bekende zich overduidelijk tot de sociaaldemocratie.

Primaat van de politiek

Gelijke kansen wordt voor het hoger onderwijs ook wel "de tweede democratisering" genoemd: zoals in de jaren '60, moeten dus meer mensen naar het hoger en moet hierbij elk talent worden aangeboord. Op dat moment gooit hij alle gekende scheidingslijnen overboord en kiest voor een ogenschijnlijk neutraal criterium: om elk talent te ontwikkelen, beschouwen we een kind als een kind, een student als een student⁴. Zo stemt hij de financiering van lagere en middelbare scholen af op de kenmerken van de leerling. Een school die meer kansarme leerlingen telt, krijgt meer geld. Het scholennet en de achterliggende ideologie (bijv. katholiek) neemt hij niet in aanmerking. Dat paradigma, want dat is het, bepaalt elke stap die de minister zet, van de kleuterklas tot het wetenschappelijk onderzoek. De sociaaldemocraat stelt zich daarbij ook zeer pragmatisch op, daardoor, paradoxaal genoeg, de gekende ideologische twistpunten vermijdend. Zo roept hij universiteiten op om meer samen te werken, welke ideologische inhoud ze ook mogen hebben. De excellentie, de prestatie, het resultaat tellen, niet de aanhorigheid. En hierin toont de minister ook zijn *technocratische* kant. Ander voorbeeld: ons onderzoek moet internationaal aan de maat zijn, punt. Over aard, richting en structuur van het onderzoek spreekt Vandenbroucke zich niet uit – en heus niet omdat een confrater hierover bevoegd is.

Kop en munt
Gedurende heel de legislatuur, blijft Vandenbroucke kop én munt op tafel gooien: het individu emancipeert, de arbeidsmarkt vaart er wel bij; de universiteiten krijgen meer geld, maar ze moeten hun verantwoordelijkheid opnemen; de student krijgt steun, maar moet zich ook inspannen. Om te parafraseren: no result, no pay^{5&6}. Of beter: als gouwe ouwe linkse rakker, herstelt hij *het primaat van de politiek*: de universiteiten kunnen onderzoeken wat ze

willen, maar Vlaanderen moet een sterke kenniseconomie worden en de instellingen worden op internationaal niveau afgerekend⁷. De hogescholen bieden aan wat ze willen, maar de minister eist kwalitatief hoogstaande opleidingen én bijzondere zorg voor de slaagkansen van de studenten. Talent laten liggen is voor deze man zowel "onrechtvaardig" (tegenover het individu) als "noodlottig" (voor de toekomst van de gemeenschap Vlaanderen). Hij wil gelijke kansen op hoogstaand onderwijs.

Maatregelen

Welke maatregelen heeft Vandenbroucke zoal genomen? Even de belangrijkste op een rijtje plaatsen:

- Hervorming van het volwassenenonderwijs;
- Hervorming van de lerarenopleiding (alle types);
- Oprichting van het Hoger Beroepsonderwijs, een nieuwe laag hoger onderwijs tussen het secundair en de professionele bachelors van de hogescholen;
- Instelling van een Kwaliteitsdecreet (alle niveaus) met de oprichting van een Agentschap en de uitwerking van een kwalificatiestructuur;
- Nieuwe financieringswijze van universiteiten en hogescholen.

Dat ziet er op het eerste gezicht niet echt indrukwekkend uit, maar *there's more behind the door*. Om effectief te zijn, is het vaak verstandiger één hendel te vervangen dan een dozijn schroefjes te verplaatsen.

Strategie 1: kettingreactie

Zo neemt Vandenbroucke beslissingen die een *kettingreactie* veroorzaken en aldus op veelvuldige wijze de doelstelling "gelijke kansen" dichterbij brengen.

De financiering van het hoger onderwijs is zo'n voorbeeld. Wat doet hij? In plaats

Samenleving of economie?

Al die gelijke kansen passen dan weer in een groter geheel: *een diploma is een sleutel tot maatschappelijk succes. Erst das Fressen?* Daar lijkt het toch wel sterk op, hoewel het met een volle maag natuurlijk makkelijk kritiek leveren is. Vandenbroucke kiest er resoluut voor om onderwijs aan de arbeidsmarkt te koppelen. In zijn "Beleidsnota" is er sprake van een *geïntegreerd* beleid van zijn bevoegdheden onderwijs, vorming en werk. Van de school naar de werkvloer of het kantoor: het is een idee fixe en nog geen kleintje. De discussie is oud, maar toch: van Bildung is in deze geen sprake. Ja, de kritische burger komt veel voor in de Beleidsnota en het spreekt vanzelf dat meer onderwijs nooit kwaad kan, maar ... Pim Breebaart, voorzitter van het College van Bestuur van de Haagse Hogeschool, waar het aantal allochtonen en buitenlanders naar de 50% evolueert, verklaarde onlangs dat hij ook aan *opvoeding* doet omdat zijn gelijkemansplannen en emancipatorische doelstellingen anders niet lukken⁹. Vandenbroucke gelooft echter in de klassieke linkse volgorde der dingen: eerst structuren wijzigen, de mensen volgen wel. Bovendien is hij een volutarist die meent dat mensen rationeel handelen als ze de rationaliteit van een situatie hebben onderkend. Zodoende houdt hij zich met een aantal zaken niet bezig, tot groot profijt van de vakbonden en het personeel uiteraard. Vandenbroucke gelooft, bijvoorbeeld, wél dat allochtone jongeren vaker zullen studeren en beter zullen slagen wanneer zij daartoe worden aangemoedigd en begeleid en een diploma hen daarna naar de arbeidsmarkt leidt. De minister kan zich minder goed inbeelden dat sommige milieus dit allemaal wel weten, maar er daarom niet minder lak aan hebben.

Maar de minister spreekt niet enkel van individueel succes, dat doet hij nooit. Het decor bij uitstek is de mondiale economie of toch minstens de Europese versie, dus de "Lissabon Agenda" waarmee Europa tegen ... 2010 moet uitgroeien tot de sterkste kenniseconomie ter wereld. Letterlijk klinkt het dat Vlaanderen goed op weg is om een stevige basis te leveren voor de verdere ontwikkeling van de kenniseconomie. Los van de voorspelbare en nu al zichtbare mislukking van Lissabon haspelt de minister *kenniseconomie* en *kennissamenleving* dooreen. Op dat punt speelt hij in het defensief: ik denk dat veel aspecten van de liberale wereldeconomie hem storen, ook

van elke student te betoelagen omdat hij ingeschreven is, subsidieert Vandenbroucke een beetje bij de start (input) en veel meer op het einde, lees: als de student is geslaagd (output). En daar schiet de kettingreactie "gelijke kansen" in gang: beursstudenten wegen zwaarder door, voor elk afgeleverd diploma ontvangt de instelling een bonus, extra begeleiding voor betere resultaten bij kansarmen (allochtonen, gehandicapten) kan op extra's rekenen. En de student krijgt een pakket punten toegewezen (leerkrediet) waarmee eeuwig studeren wordt uitgesloten en de effectiviteit dient te stijgen, terwijl de sociale voorzieningen van de hogescholen gevoelig toenemen.

Strategie 2: een propere omgeving

Daarmee raken we een tweede typisch punt van Vandenbrouckes strategie: de *omgeving* zo inrichten en bewaken om de overlevingskansen en de continuïteit van

zijn maatregelen te garanderen. De ouwe linkse in de minister zorgt ervoor dat de overheid nog altijd het gros van de financiering voor zijn rekening neemt. Daarom ook hamert hij zo sterk op Bologna: dat is namelijk een instrument van nationale ministers, dus van de politiek en de overheid pur sang. Publieke middelen horen thuis in een publieke onderwijsruimte. Onderwijs als "public good"⁸ en een sterke overheid met dominerende publieke middelen: dat is in het supergeliberaliseerde Europa absoluut niet evident en op wereldschaal, waar de Angelsaksers al helemaal de toon zetten, roeit Vandenbroucke tegen de stroom in. Overigens, past de promotie van Bologna ook bij strategie één: Bologna is een superketting op zich! Uit de eenvoudige BAMA-structuur van tien jaar terug, is ondertussen een compleet systeem van transparantie, mobiliteit, uitwisseling en kwaliteitsbewaking gegroeid!

al is ze op kennis gebaseerd. Toch stelt hij zich tevreden met conservatie: de overheid is bij hem continu aan zet en de consolidering moet ons voor erger behoeden. Of de Bolkensteins daar ook maar enige achting voor hebben, valt sterk te betwijfelen. De bovenlaag van deze samenleving reageert zoals de onderlaag: tegen beter weten in, wordt de kaart van het directe profijt getrokken, daarbij alle rationalisten van goede wil hoofdschuddend aan de kant van de weg latend.

Kwaliteit drijft boven

De minister laat zich natuurlijk niet zomaar vangen. Als het onderwijs een kans maakt in dit liberale scenario, dan zal het bovenal van kwaliteit moeten zijn. En ook dat verhaal wil hij door de overheid laten vertellen: inzake externe kwaliteitscontrole, denken we aan de visitatiecommissies (geregeld door de koepels van universiteiten en hogescholen), de accreditatie (de Nederlands-Vlaamse Accreditatie Organisatie is een binationaal, officieel orgaan). Insgelijks, wordt een Agentschap Kwaliteitszorg door de Vlaamse overheid opgericht¹⁰. Vandenbroucke heeft het voordeel van de duidelijkheid: de kenniseconomie vraagt om een kwalificatieverhoging van de bevolking. In die zin moeten we ook zijn pleidooi voor meer doelmatigheid verstaan: we zijn niet uitgerust om alle studies drie, vier keer op topniveau te garanderen, dus doen we het één of twee keer. De zogenaamde Commissie-Soete wordt geacht een werkzaam model af te leveren om het hoger onderwijs zo te rationaliseren dat de slagkracht verhoogt¹¹! Ook de "inkanteling", d.w.z. de overheveling van de geacademiseerde hogeschoolopleidingen naar de universiteiten, kunnen we in dat licht zien.

Micro, macro

Nogal wat kritiek op Vandenbroucke bevindt zich eerder op het microniveau en is voor ons niet bijster interessant. Op macroniveau, daarentegen, is wel relevante commentaar mogelijk en dat hebben we hiervoor al een paar keer gedaan. Nog een voorbeeld om het af te leren. Zo rijst de vraag of het wel verstandig is bij de financiering zo hard in te zetten op onderzoek, lees R&D en innovatie, ten gunste van die fameuze kenniseconomie. Dat is namelijk vooral inzetten op een liberale economie in crisis, waarbij modetheoretjes à la "flat

earth" in duigen vallen. Hoogtechnologische (automobiel) en zelfs puur R&D-gebaseerde industrieën (farmaceutica) zitten op een remloze tram richting down-town en het duurt wellicht niet te lang meer vooraleer de pioniersindustrieën (de ruimtevaart en het leger, in zoverre hier een onderscheid is!) hun budgetten moeten terugschroeven. Wat letten de minister en zijn partij om opnieuw het thema "technology assessment" boven te halen, d.w.z. dat elke technologische vinding eerst op zijn maatschappelijke gevolgen wordt getoetst en derhalve maatschappelijk wordt ingepast. Of verworpen. Dit zou grote delen van onderzoek en technologie terug in de kringloop van de overheid brengen.

Wanneer we Vandenbroucke plaatsen naast de Angelsaksische en op wereldvlak toch dominante visie op rankings, privé-onderwijs, financiering, toegang tot het onderwijs en de kost ervan, dan mogen we de minister gerust als een tegengewicht beschouwen. Er is enige moed voor nodig, omdat "liberale" verhalen veel modieuzer staan en meer applaus opleveren.

Intra muros en ex cathedra

Aan één fundament gaat Vandenbroucke wel voorbij: hij raakt niet aan het concept "school", wat helaas bijzonder compromitterend werkt. We zeiden al dat het beste onderwijs aanbieden aan kansengroepen niet veel oplevert als daar geen Bildung of opvoeding bij te pas komt. Blijkbaar beschouwen wij ons concept van "de school" als het enige mogelijke. Zo viel het me enorm op dat tijdens het Dwarliggersdebat over de school van de ongelijkheid (tijdens de Gentse Feesten op 26 juli 2008 georganiseerd door Eric Goeman), zowat alles in vraag werd gesteld om die ongelijkheid te verklaren en te veroordelen, uitgezonderd ons onderwijssysteem an sich. Geen woord over de locatie en de inrichting van het gebouw genaamd 'school'. Termen zoals curriculumopbouw, resultaatsverbintenis of professionalisering, werden niet uitgesproken. Kritiek op de cynische tweeling intra muros & ex cathedra bleef uit. Bad luck, een sociale handicap en het naoorlogse discours van de reproductie van de sociale ongelijkheid, konden volstaan.

Dat voor heel wat kinderen en pubers – en met name bij de kansarmen – de kenmerken van het schoolse gebeuren zelf compleet haaks staan op wat zij onder

leren en leven verstaan, ongeacht hun sociale komaf en hun intelligentieniveau, dat begrip wil maar niet doordringen. Dat het systeem zelf tot falen aanzet, is nochtans niet nieuw. In 1967 spreekt de Franse inspecteur-generaal André Le Gall van "schizoidie scolaire" en "distorsion" wanneer hij vaststelt dat op duizend gevallen van *insuccès scolaire* er hooguit 79 te verklaren vallen door een te laag intelligentieniveau. Hooguit, omdat zijn kritiek op de maatstaf IQ nog niet in rekening is gebracht. Zowat evenveel falers (namelijk 80) lieten overigens een IQ van minimum 130 optekenen¹². Dat het systeem en de Gestalt van de leraar de emanatie zijn van de gemiddelde Vlaamse kleinburger, is evenmin groot nieuws. Vroeger heette dat "l'école capitaliste"¹³, maar ook met een aangepaste woordenschat blijven de feiten overeind.

Het concept "leren"

Even ernstig is wel dat wij ook ons concept van leren (inclusief het "nut" ervan) als universeel beschouwen. Tijdens dezelfde causerie merkte Pim Breebaart op dat Aziaten het aan de Haagse Hogeschool zeer goed doen, vaak beter dan autochtonen, maar dat studenten uit islamitische landen en latino's achteraan bengelen. Welke zou de oorzaak kunnen zijn? Ik durf te opperen dat sommige culturen dichter bij elkaar aanleunen dan andere. Om redenen die nader moeten worden onderzocht, blijkt dat Aziaten uit het Verre Oosten (bijvoorbeeld Japan, China, Vietnam) geen enkele moeite hebben met ons concept van leren, dat in hoge mate rust op discipline, hiërarchie, status en maatschappelijk succes. Blijkbaar verkoop je dat concept minder goed aan Marokkanen; vooral mannen hebben heel wat anders op het oog dan formeel leren en diploma's om hun gezag, hiërarchische positie, succes en status te verzekeren. Breebaart sprak niet over Afrikanen, maar alle kolonisering ten spijt, krijgen we de zwarten niet massaal in onze aircokantoren en ontsmette fabrieken. Hoe zij leren en vooral met welk doel ze leren, zit verankerd in een totaal andere cultuur. Dat soort diversiteit hebben we op onze scholen nog niet voorzien. Als dat al zou kunnen, want de objecten van ons leren en de wijze van leren hangen uiteraard samen¹⁴.

Zolang we leren beschouwen als aanwezig zijn en zittend luisteren naar een gediplo-

meerde die doorgaat voor wijze in een officiële leeromgeving genaamd school (de rest is "alternatief"), zullen drommen jongeren nooit de weg naar het schoolse (en daarna sociale) succes vinden. De komende paar decennia zullen niet alleen transparanter en flexibel onderwijs aanbieden, maar evenzeer geformaliseerder onderwijs: alle competenties zullen meetellen op voorwaarde dat er een kwalificatie aan verbonden is en die haal je niet op straat. Iemand *irgendwo* moet er een etiket op kunnen plakken en zich conformeren naar etiketten is niet de sterkste kant van kansarmen. Levenslang leren, ook een dada van de minister, veronderstelt bij ons *meer en frequenter formeel* onderwijs of in elk geval meer en frequentere evaluatiemomenten. Nieuwe orde

Er is in de wereld heel wat meer aan de hand. De moderniteit, gebouwd op pilaren zoals het autonome individu en de maakbaarheid van de mens en zijn samenleving, heeft plaatsgemaakt voor een nieuwe orde en een nieuwe moraal. Twee groepen, een financieel-economische en een intellectueel-artistieke, zijn er op korte tijd in geslaagd de voorwaarden voor hun persoonlijke succes om te zetten in normatief gedrag. Snelheid, chaos, onzekerheid, beweging, originaliteit, directe bevrediging, sequentieel handelen, ontmantelen: dat zijn de spelregels van deze elites. Het onderwijs lijkt dit niet te beseffen, wellicht omdat het onderwijs en zijn personeel zelf niet tot de nieuwe orde behoort, maar tot de oude. In die zin heeft ons schoolsysteem opgehouden de samenleving (inclusief eventuele ongelijkheden) te reproduceren. Het onderwijssysteem loopt gewoon *naast* de samenleving van de nieuwe orde. Enige uitzondering: een academische minderheid, met name de wereldtop inzake economisch relevant onderzoek, die zich overigens heel snel het discours van wereldwijde concurrentie, ranking, topprestaties en flexibiliteit heeft eigen gemaakt.

Goedmenende leraren en beleidsmakers blijven echter inzetten op kenmerken en remedies van de oude orde, en menen dat gediscrimineerde individuen er met een extra duwtje best wel komen. Dat werkt frustrerend voor beleidsmakers en uitvoerders. Het werkt even frustrerend voor de leerling. De nieuwe elites produceren steeds meer menselijk afval. Hun normen en spelregels refereren enkel naar hun eigen – uitsluitend materieel – succes en draaien de doorsnee burger aldus een

rad voor de ogen. Een simpel voorbeeld: mobiliteit heet een must te zijn; Turkse Vlamingen die regelmatig hun land van oorsprong bezoeken, vertonen culturele onaangepastheid. Het duurt niet lang meer vooraleer deze elites in hun eigen elitair lager en secundair onderwijs voorzien. Dan zal een *compassieus* ondersteuninkje links of rechts niet volstaan. Dat uitgerkend de VSA wel eens worden opgevoerd als toonbeeld van positieve discriminatie, zou ons tot nadenken moeten stemmen¹⁵.

Conclusie

We gaan voorbij aan de kritiek op microniveau, aangezien elk besluit of elke ministeriële beslissing per definitie wordt gecontesteerd, gewoon omdat er veel en tegenstrijdige belangen en stakeholders mee gemoed zijn. Op macrolaag is wel relevante commentaar mogelijk, in hoofdzaak (a) de ogenschijnlijke omzeiling van ideologische breuklijnen en uitgangspunten onder het motto "een kind is een kind" (b) de strakke band tussen onderwijs en een arbeidsmarkt die is onderworpen aan de – kwakkelende – vrijmarkteconomie (c) de sterke inzet op onderzoek, dat licht wordt verward met R&D en innovatie ten behoeve van een weinig stabiele en hyperkinetische, wereldwijde concurrentie. Toch moet worden gezegd, dat de minister zijn eigen doelstellingen in hoge mate heeft waargemaakt. Zijn klemtoon op gelijke kansen geeft blijk van een progressieve democratische ingesteldheid en een ethische reflex die te veel ontbreekt in een politiek van 'goed bestuur' – waarbij gauw wordt vergeten te zeggen *waartoe* men eigenlijk bestuurt. Op metaniveau is de minister te veel een volutarist die gelooft in wat ik ooit de jukeboxmentaliteit heb genoemd¹⁶. De linkse structuralist, de marxist van bovenbouw en onderbouw, heeft – paradoxaal genoeg mede ingegeven door die premissen – het onderwijsbestel an sich niet aangeraakt. Daardoor mist hij de ware diversiteit in leerconcepten. Dat hij ons niet heeft uitgeleverd aan de misantropie, de commercie en het culturele imperialisme (excusez du peu!) van Britten, Australiërs, Nieuw-Zeelanders, Amerikanen en andere Angelsaksers, is wellicht zijn grootste verdienste en een democratische overwinning op zich.

Noten

- 1 De "Beleidsnota 2004-2009. Onderwijs en vorming". Vandaag kampioen in wiskunde, morgen ook in gelijke kansen", het document over de Tienkamp en alle toespraken, interventies en communiqués zijn te vinden op www.vandenbroucke.com
- 2 Vandenbroucke, Frank: "Samen naar een tweede democratiseringsgolf in het hoger onderwijs", toespraak op het VVS-congres, 12 april 2008, www.vandenbroucke.com
- 3 Vandenbroucke, Frank: "Een tienkamp voor gelijke kansen in het onderwijs", www.vandenbroucke.com
- 4 Zie commentaar van Eddy Bonte in opiniestuk in *De Standaard* van 3 oktober 2007 over die tweede democratiseringsgolf: zolang de toegang vrij is, zullen universiteiten en hogescholen (met of zonder resultaatsverbintenis, bijv. outputfinanciering), in eerste instantie zoveel mogelijk studenten inschrijven, daarna extra ondersteuning bekijken en uiteindelijk een grote uitval noteren omdat velen van bij de keuzefase niet op hun plaats zaten.
- 5 Vandenbroucke, Frank: "Financiering hoger onderwijs: zonder doelmatigheid geen kwaliteit", toespraak opening academiejaar aan de KUB, 23 september 2005, www.vandenbroucke.com
- 6 Vandenbroucke, Frank: "Financiering hoger onderwijs: Nieuwe talenten kansen geven", toespraak opening academiejaar Associatie Antwerpen, 29 september 2005, www.vandenbroucke.com
- 7 Vandenbroucke, Frank: "Uitdagingen en ambities voor ons hoger onderwijs", toespraak opening academiejaar Universiteit Gent, 1 oktober 2008, www.vandenbroucke.com
- 8 Zie noot 7. Voor een beschouwing over onderwijs als "public good", zie Zgaga, Pavel: *Higher Education in Transition*, Umeå Universitet, 2007, specifiek hoofdstuk 6 "Higher Education is a Public Responsibility".
- 9 Breebaert Pim, voorzitter van het College van Bestuur van de Haagse Hogeschool, in een lezing voor de NVAO, www.nvao.net, Den Haag, op 4 februari 2009.
- 10 Het Agentschap is bedoeld voor alle niveaus *buiten* het hoger onderwijs. Op 30 januari 2009 keurde de Vlaamse regering het "kwaliteitsdecreet" goed. Bij de redactie van dit artikel half februari, moest het nog worden goedgekeurd door het Vlaamse Parlement.
- 11 Het tweede rapport-Soete was door de auteur nog niet doorgenomen bij de redactie van dit artikel.
- 12 Le Gall, André: *Insuccès scolaires*, Presses Universitaires de France, Paris, 1967.
- 13 Baudelot, C. & Establet, R.: *L'école capitaliste en France*, Paris, François Maspéro, 1976.
- 14 Hier past een summier verwijzing naar de bevindingen van prof. dr. Rik Pinxten (Universiteit Gent) over taal, wiskunde en perceptie bij de Navajo's. Bij ons zijn de objecten van leren sterk technologisch-utilitair van aard. Over de interactie cultuur-technologie in de Westerse wereld, lees bijvoorbeeld Thomas P. Hughes: *Human-Built World. How to Think about Technology and Culture*, University of Chicago Press, 2004. Over technologie als "inseparable from being human", zie David S. Nye: *Technology Matters. Questions to Live With*, MIT Press, 2006.
- 15 Bonte, Eddy: "De oude en de nieuwe orde", in: *Delta*, 19 september 2008.
- 16 Bonte, Eddy: *Tien jaar VOS*, Kritik, 1981, Hoofdstuk 10 "De juke-boxfilosofie".